

Mieczysław Balowski

Uniwersytet Ostrawski

ORCID: 0000-0002-5301-9819

O języku kazań cieszyńskich¹

Badania nad językiem religijnym w Republice Czeskiej rozpoczęto w latach 90. XX wieku (por. Jelínek 1995, Kvítková 1996). Szukano wówczas właściwego określenia dla nowo wyznaczonej sfery komunikacji i używanego w niej kodu. Pojawiły się nazwy: *styl církevní komunikace*, *styl církevní*, *styl náboženský*, *styl sakrální*, *styl duchovní*, *styl teologický* czy *styl religiózní*, przy czym często wyznaczano im różny zakres znaczeniowy. Rosnące zainteresowanie językiem religijnym zaowocowało grantem pod nazwą *Specifika církevní komunikace* realizowanym na początku XXI wieku na Uniwersytecie Ostrawskim pod kierunkiem Marceli Grygerkovej (2005), która wcześniej wspólnie z Michaelą Laštovičkovą zajęła się również slangiem kościelnym (por. Grygerková 2000; Laštovičková 2000; Laštovičková, Grygerková 2001 i inne ich prace).

Podobne badania, tym razem na materiale osiemnasto- i dziewiętnastowiecznym, przeprowadzili autorzy publikacji *Kazania cieszyńskie. O ich języku w kościele luterańskim*, Polacy mieszkający na Zaolziu i pracujący na Uniwersytecie Ostrawskim. Są to polonistki językoznawczynie: doc. dr hab. Jana Raclavská i dr Urszula Kolber oraz historyk i teolog dr Józef Szymeczek, stojący za wieloma pracami na temat języka polskiego na Zaolziu.

Jako materiał badawczy posłużyły badaczom „kazania pastorów cieszyńskich, wygłaszane przez półtora wieku z okładem, poczynając od roku 1758.

1 Praca powstała na podstawie publikacji: Jana Raclavská, Urszula Kolber, Józef Szymeczek, *Kazania cieszyńskie. O ich języku w kościele luterańskim*, Kongres Polaków w Republice Czeskiej, Czeski Cieszyn 2022, ss. 311.

Rzecz oczywista, że nie wszystkie homilie można było poddać oglądowi językoznawczemu z racji ich ilości, jednak ich reprezentatywny wybór, respektujący kryteria czasowe (historyczne) i geograficzne, dostarcza materiału empirycznego, którego wyniki interpretacyjne są na tyle ogólne, że dalsze teksty kazań nic by na nich nie zmieniły” (s. 5) – pisze w tekście wstępnym prof. Karol Daniel Kadłubiec.

Praca składa się z dwu części: w pierwszej znajdują się analizy wspomnianych kazań cieszyńskich (s. 13–149) poprzedzone słowem wstępnym Kadłubca (s. 5–12), w drugiej zaś – fotokopie rękopisów kazań (s. 171–309). Całość zamyka spis treści (s. 310–311). Pierwsza część jest uzupełniona streszczeniami w języku czeskim (s. 150–151), angielskim (s. 152–153) i niemieckim (s. 154–155) oraz bibliografią podmiotową (s. 156), przedmiotową (s. 157–161) i netografią (s. 162), a także informacją o autorach (s. 163–164) oraz indeksami: nazwisk (s. 165–168) i miejsc (s. 169–170).

Książkę otwiera wprowadzający w problematykę tekst Kadłubca *O cieszyńskoluterańskim etosie słowa*, w którym omówiono luterańską ideę wprowadzenia języka narodowego przy głoszeniu (i przekładzie) Pisma Świętego w Księstwie Cieszyńskim, a także do innych tekstów religijnych, jak np. powstałych w tym czasie: *Postylli domowej*, *Dąbrówki*, *Porządku kościelnego* czy *Małego katechizmu* i innych. Podkreśla się w nich pochwałę „nauki, wiedzy, mądrości, czyli etosu protestanckiego” (s. 9). „Nic zatem dziwnego, że w wielu chatach protestanckich rodziły się biblioteki domowe” (s. 12), w których gromadzono również publikacje religijne, ponieważ „[s]zkoła i kościół były przybytkami najważniejszymi, [...] wypełniając przestrzeń dla wierzących szczególnie ważną, będącą dowodem na to, że na początku było Słowo” (s. 10).

Uwarunkowania rozwoju protestantyzmu w Księstwie Cieszyńskim oraz „karierę” motywu luterańskiego słowa szczegółowo przedstawia Szymeczek w rozdziale *Ewangelicy na Śląsku Cieszyńskim. Między Konfesją a narodem* (s. 13–56). Zwraca uwagę na fakt, że „[r]eformacja wyrażała podwójną nobilitację: języka i prostego człowieka, który się tym językiem posługiwał. Dotąd do tego słowa mieli dostęp tylko duchowni, którzy następnie [...] interpretowali je w niezrozumiałym dla prostego człowieka języku” (s. 14). Czynniki ten przyczynił się do rozpowszechnienia idei protestantyzmu wśród ludu Księstwa Cieszyńskiego. Jak podaje Szymeczek, teza dotycząca oddolnej inicjatywy zmiany konfesji katolickiej na protestancką wśród mieszkańców rzeczzonego obszaru jest kwestionowana przez wielu historyków. Pozostaje to jednak bez znaczenia dla losów wyznania w czasach kontrreformacji i obowiązywania listu majestatycznego księcia Adama Waclawa oraz na sytuację tego odłamu wiary po wydaleniu pastorów z miast Księstwa. Pomimo czasów trudnych dla

protestantów „w położonych poza miastem parafiach i kościołach należących do szlachty” (s. 27–28) odbywały się bowiem nabożeństwa ewangelickie. Tym samym dalej rozpowszechniano nie tylko protestantyzm, ale także język miejscowego ludu.

Mimo że działalność hallskich pietystów została na ziemi cieszyńskiej dość znacznie ograniczona, autor widzi w niej wyraz wzmocnienia protestantyzmu w Księstwie Cieszyńskim². Za właściwy okres rozwoju protestantyzmu na tym terenie uważa on jednak „wydanie przez cesarza Józefa II 13 października 1781 r. Patentu tolerancyjnego” (s. 46). Potwierdzają to słowa ks. Leopolda Otto, który w jednym z kazań głosił: „Pamiętajcie, że gdy was Bóg jako lud polskiej mowy i polskiego plemienia przy ewangelii otrzymał dotąd, to na to, abyście polskiego ludu solą i świadomością się stali! Jeżeli o tym waszym powołaniu zapomnicie, biada wam!” (cyt. za: s. 55).

Warto tu zwrócić uwagę na fakt utożsamienia wiary z kwestiami języka i narodowości, wszak „[w]alka o prawa wyznaniowe przekształciła się po ich zdobyciu (1861) w walkę o prawa językowe, a ta w większości ewangelików mowy polskiej obudziła uświadomienie w polskim duchu narodowym” (s. 52). To podkreśla wagę kazań cieszyńskich kaznodziejów nie tylko dla utrwalania gwary cieszyńskiej, ale także dla zbliżania się jej do polszczyzny (ogólnej), co sprzyjało powstaniu regionalnej odmiany ponaddialektalnej języka.

Kwestie języka polskiego, narodu oraz konfesji poruszają Raclavská i Kolber w rozdziale *Polszczyzna w kazaniach cieszyńskich. Język i naród* (s. 57–72). Badaczki rozpoczęły go od prezentacji pierwszych ewangelickich pastorów cieszyńskich działających na tym terenie. Nie są to jednak wszyscy kaznodzieje tego okresu – innych twórców kazań protestanckich autorki wymieniają w końcowej części tego segmentu (*Kazania reformacyjne*, s. 72).

Wśród poddanych tu analizie homilii znajdują się *Sto reguł żywota, które każdy Chrześcianin [...] powolno czytać, pilnie uważać a pobożnie wykonywać* Jana Mauthmana (1720)³ oraz *Droga do Nieba, to jest nauka krotka z Katechizmu* Samuela Ludwika Zasadiusa, autora wielu innych tekstów, takich jak np. *Mleczna potrawa duchowna*, *Nowy, Pana naszego Jezusa Krystusa, Testament*, *Wykład na dziesięcioro Boże przykazanie*, *Modlitwy Nabożne poranne i wieczorne na każdy dzień*, *Drogi do Prawdziwego Krześcijaństwa Torowanie*, *Rajski ogródeczek* czy *Kazanie pokutne*. Autorki zajęły się fonetyką wspomnianych

2 Szerzej na temat działalności pietystów w Księstwie Cieszyńskim zob. Matwijowski 1962.

3 Niekiedy odwołuje się także do tekstu Mauthmana *Wierność Bogu y cesarzowi czasu powietrza morowego należąca...*

zabytków, która poza pojedynczymi przypadkami jest zgodna z systemem głoskowym języka polskiego (ogólnego)⁴.

W końcowej części Raclavská i Kolber pokusiły się o wyznaczenie cech gatunkowych kazania (s. 70–71). Ten bardzo krótki szkic jest jednak dość pobieżny. Szkoda, że autorki nie nawiązały do pracy Renaty Bizior (2018), która również rozważa ten problem, analizując XIX-wieczne kazania polskie. Badaczka wykorzystuje tam instrumentarium genologii lingwistycznej, wskazując na cztery poziomy homilii jako aktu mowy: strukturalny, pragmatyczny, poznawczy oraz stylistyczny. Można by więc powiedzieć, że opis gatunkowy kazania w omawianym rozdziale jest minimalistyczny. Brakuje wyznaczenia takich choćby cech gatunkowych, jak szablonowość, formuliczność, dyrektywność, a także hieratyczność czy figuratywność. Również wskazane różnice między formą mówioną a formą pisaną kazania (choć należałoby raczej mówić o mówioności jako podstawowej formie przekazu kazania, również pisanego) są raczej niewielkie, a to one odgrywają znaczącą rolę w przypadku tej stylistycznej formy gatunkowej. Autorki skupiły się bowiem bardziej na celach kazania niż na językowych jego wyznacznikach.

W rozdziale *Mowy pastorów cieszyńskich przełomu XVIII i XIX wieku* (s. 73–104) Raclavská kontynuuje badania, które przeprowadziła wspólnie z Kolber w poprzednim rozdziale. Poddano tutaj analizie wypowiedzi takich kaznodziejów cieszyńskich, jak Jan Traugott Bartelmus (s. 73–84), Józef Franciszek Schimko (s. 84–88), Jerzy Filipek (s. 88–91), Andrzej Żlik (s. 91–95), Wilhelm Raschke (s. 95–100) czy Jan Winkler (s. 100–104). W każdym podrozdziale autorka najpierw podaje dane biograficzne, a następnie omawia treść analizowanego tekstu i wskazuje jego typowe cechy graficzne, fonetyczne i morfologiczne, a niekiedy także – inne właściwości językowe poszczególnych utworów, przy czym ów schemat nie zawsze jest zachowany. W efekcie badaczka dochodzi do wniosku, że kazania te rejestrują stan polszczyzny regionalnej odnośny do czasu ich powstania, w tym stan polszczyzny cieszyńskiej, która dzięki działalności pastorów ewangelickich coraz bardziej zbliżała się do ogólnej, pozbywając się śląskich cech gwarowych. Jedynie sporadycznie pojawiały się formy starsze (lub właśnie gwarowe), zwłaszcza leksykalne, np. *dzisia*, *sumnienie*, *smętek*, *trafunek*, *przyimać* itp.

4 Zob. np. połączenia spółgłoski [ř] z samogłoskami [i] lub [y] (s. 61) czy zapis głosek pochyłonych [é] i [ó] (s. 80), niepotwierdzający ani wymowy [e] i [o], ani wymowy pochyłonych wariantów tych głosek (por. „Można przypuszczać, że zgodnie z dzisiejszą wymową gwarową ó wymawiane było wówczas jako dźwięk pośrednio między o i u i nie miało specjalnego znaku graficznego”, s. 80). Wniosek nieco ryzykowny.

W dalszej części omawianej publikacji znajduje się króciutki rozdział – *Wiosna Ludów i jej wpływ na stosunki językowe i wyznaniowe na Śląsku Cieszyńskim* (s. 105–110) – poświęcony omówieniu sytuacji na tym obszarze po wydarzeniach roku 1848, które wyraźnie wpłynęły nie tylko na język i religię obowiązujące na ziemi cieszyńskiej, ale także na prawa obywatelskie ludności miejscowej. W drugiej połowie XIX wieku zrównano bowiem pod tym względem katolików i ewangelików, „co zagwarantowało innowiercom pełne prawa obywatelskie i wolność wyznania, zaś Kościołowi Augsburgskiemu autonomię” (s. 105). Kolber skupia się tutaj na faktach historycznych, które miały wpływ m.in. na rozwój świadomości językowej ludu cieszyńskiego. Jako wydarzenia, które miały znaczący wpływ na utrwalenie świadomości językowej, religijnej i narodowej ewangelików cieszyńskich, wskazuje powstanie Złączenia Polskiego, Towarzystwa Uczących się Języka Polskiego, pierwszego polskiego pisma na Śląsku Cieszyńskim – „Tygodnika Cieszyńskiego”, a następnie „Gwiazdki Cieszyńskiej”, jak również szeregu broszur w języku polskim. Ważnym faktem było również założenie Biblioteki Ludu Kraju Cieszyńskiego i nauczanie w szkole na podstawie polskich podręczników.

Analizą kazań powstałych po Wiośnie Ludów zajęła się natomiast Kolber w kolejnych rozdziałach: *Kazania cieszyńskie drugiej połowy XIX wieku* (s. 110–119) i *Szata językowa kazań drugiej połowy XIX wieku* (s. 120–145), w których przebadala teksty czterech XIX-wiecznych pastorów: Jerzego Heczki, Alfreda Kłapsi, Jana Labzika i Franciszka Michejdy. Pierwszy rozdział stanowi wstęp do rozważań zawartych w drugim. Naukowczyni przybliży sylwetki poszczególnych kaznodziejów oraz ich działalność w Księstwie Cieszyńskim, czasami wskazując także (choć bardzo oszczędnie) na tematykę i strukturę ich później badanych homilii.

Właściwy rozdział analityczny stanowi omówienie „szaty językowej kazań” (chyba) wspomnianych w poprzednim rozdziale pastorów. Można tu bowiem mieć zastrzeżenia co do precyzji przekazu, np. informacja o branych pod uwagę tekstach jest nieco myląca. Na wstępie autorka informuje, że „[w]szyscy z omawianych kaznodziei ewangelickich Cieszyńskiego drugiej połowy XIX w. byli znakomitymi mówcami, dbali o zrozumiałość swoich tekstów, o to, by były proste w odbiorze, dobrze i logicznie zbudowane” (s. 120). Na podstawie poprzedniego rozdziału możemy domyślić się, że ta ogólna uwaga dotyczy czterech wcześniej wspomnianych pastorów, choć może ona odnosić się także do pozostałych twórców z tego okresu, co potwierdzają refleksje Raclawskiej. Niejednoznaczna jest również informacja o analizowanych drukach bądź rękopisach (por. „Druki drugiej połowy XIX w. są niemalże identyczne z językiem ogólnopolskim tego okresu, chociaż należy w tym miejscu również zaznaczyć, że w okolicach

Cieszyna w tym okresie nadal były licznie rozpowszechnione druki starsze, XVI-wieczne, stąd niektóre zjawiska i naleciałości ortograficzne pojawiające się w omawianych przez nas rękopisach sięgają tak dawnych wzorów” (s. 131). Być może autorka analizowała zarówno jedne, jak i drugie.

Rozdział *Szata językowa kazań drugiej połowy XIX wieku* tworzą badania empiryczne. Naukowczynie skupia się tutaj na analizie perswazyjno-stylistycznych środków językowych w kazaniach cieszyńskich oraz porównaniu grafii tychże z systemem gramatycznym polszczyzny cieszyńskiej XIX wieku. Do środków tych zalicza powtórzenie, enumerację, apostrofę, anaforę, gradację, pytanie retoryczne, wtrącenie, wykrzyknienie, stosowanie niektórych form gramatycznych (np. trybu rozkazującego czy form 1 os. l. mn. itp.) bądź aktualizację treściową. Warto by uzupełnić tę analizę o pozostałe środki, choćby leksykalne, pełniące funkcję perswazyjną, jak np. epitety, eufemizmy, archaizmy, neologizmy czy peryfrazy⁵.

Podrozdział dotyczący grafii i systemu gramatycznego odnosi się właściwie do fonetyki analizowanych tekstów⁶. Nie ma tutaj jednak próby odtworzenia systemu gramatycznego XIX-wiecznych kazań cieszyńskich, a jedynie omówienie wybranych zagadnień z zakresu fonetyki śląskiej, np. samogłosek pochyłych. Końcowy fragment tej części pracy jest poświęcony interpunkcji, pisowni łącznej i rozdzielnej oraz stosowaniu wielkich liter. Wszystkie te zagadnienia są omówione oszczędnie.

Ostatni segment tego rozdziału stanowi analiza systemu deklinacyjnego i koniugacyjnego kazań cieszyńskich. Omówiono tu odstępstwa od obowiązującego wówczas w języku polskim (ogólnym, ale także regionalnym) systemu morfologicznego.

Część pierwszą, poświęconą przybliżeniu stanu protestantyzmu na Śląsku Cieszyńskim i działalności pastorów ewangelickich oraz analizie utworów tamtejszych kaznodziejów, zamyka krótkie zreasumowanie autorstwa Raclavskiej zatytułowane *Polszczyzna rękopisów luterzańskich na Śląsku Cieszyńskim w XVIII i XIX wieku. Podsumowanie* (s. 146–149). Autorka podkreśla w nim fakt, że protestantyzm w Księstwie Cieszyńskim należy rozumieć nie tylko jako ruch konfesyjny, ale także – jako ruch narodowy propagujący mowę polską, ponieważ kaznodzieje cieszyńscy nie chcieli głosić Słowa Bożego w języku innym niż ten

5 W przytoczonych fragmentach tekstów występuje wiele z tych środków, np. *najgłówniejsza* (prawda), *jedyny* (cel), *wielkie* (nieszczęście), *dobrotliwa* (wola), *łaskawy* (ojciec), *jedyny* (kamień węgielny), *pracowite* (ręce) itd.

6 Warto tu zwrócić uwagę na zastosowaną terminologię, czasami inną od przyjętej w językoznawstwie, np. „graficzny znak miękkości nad daną literą” (s. 136) zamiast „znaku diakrytycznego” itp.

ojczysty dla miejscowego ludu. Spisane później oraz wydane drukiem kazania ukazują „znaczny wpływ dawnych szesnasto- i siedemnastowiecznych polskich dzieł nabożnych. Wpływ ten przejawia się we wszystkich prawie planach językowych” (s. 146). Dotyczy to przede wszystkim pierwszych tekstów homilii, następne (do pierwszej połowy XIX wieku włącznie) wykazują już bowiem dążność do zachowania regionalnej postaci języka polskiego w Księstwie Cieszyńskim. Po Wiośnie Ludów widać jednak ponowny zwrot ku polszczyźnie ogólnej, który można traktować jako przejaw „uświadomionego poczucia wspólnoty z narodem polskim i jego tradycjami” (s. 149).

Druga część pracy to – jak już wcześniej wspomniałem – fotokopie rękopisów kazań cieszyńskich pastorów: Bartelmusa (s. 172–199), Schimki (s. 200–213), Żlika (s. 214–221), Filipka (s. 222–231), Raschkego (s. 232–244), Winklera (s. 245–255), Kłapsi (s. 256–273), Michejdy (s. 274–281), Bernarda Folwarcznego (s. 282–291), Heczki (s. 292–303) i Labzika (s. 304–309). Pochodzą one ze zbiorów Muzeum Protestantyzmu Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Cieszynie.

Omawiana praca ukazuje ważny aspekt rozwoju regionalnej odmiany polszczyzny w Księstwie Cieszyńskim, gdzie kwestie językowe i narodowe były mocno powiązane z wyznawanym przez miejscową ludność odłamem wiary chrześcijańskiej. Autorzy pracy wskazali na tradycję nowej rodzącej się na tym terenie religii, jak również na ważną jej właściwość: głoszenie kazań nie tylko w języku narodowym, ale także w takim, który byłby zrozumiały dla zamieszkującego ów obszar ludu polskiego (a więc dla „zwyczajnego człowieka”).

Książka *Kazania cieszyńskie. O ich języku w kościele luterańskim* ma dużą wartość poznawczą, przede wszystkim ze względu na zebrany materiał historyczny i językowy dotyczący konfesji na Śląsku Cieszyńskim w XVIII i XIX wieku oraz rozwoju regionalnego języka polskiego. Stanowi więc cenne uzupełnienie badań o polszczyźnie w Księstwie Cieszyńskim – warto jednak badania te kontynuować, wskazując na więcej językowych cech kazań cieszyńskich, niekoniecznie występujących w regionalnym bądź ogólnym wariacie języka polskiego, np. uwarunkowanych typem gatunku mowy.

Bibliografia

- Bizior Renata (2018), *Kazanie jako wspólnototwórczy gatunek wypowiedzi w drugiej połowie XIX wieku*, Częstochowa.
- Bugel Walerian (2000), *Příruční polsko-český slovník teologického názvosloví*, Olomouc.
- Grygerková Marcela (2000), „Brkaz nám na shromku četl z Nováče”. *Stručně o (novém?) církevním slangu*, „Čeština Doma a ve Světě”, t. 3, s. 146–148.

- Grygerková Marcela i in. (2005), *Specifika církevní komunikace*, Ostrava.
- Jelínek Milan (1995), *Epistolární styl*, w: *Pocta Dušanu Šlosarovi*, red. Petr Karlík, Jana Pleskalová, Zdenka Rusínová, Brno, s. 126–137.
- Kvítková Naděžda (1996), *Čeština v oblasti náboženského života*, w: *Spisovnost a nespisovnost dnes*, red. Rudolf Šrámek, Brno, s. 113–116.
- Lašovičková Michaela (2000), *Tři pohledy na katolický slang*, „Čeština Doma a ve Světě”, t. 3, s. 149–153.
- Lašovičková Michaela, Grygerková Marcela (2001), *Svědčí existence církevního slangu o narušení etických zásad v komunikaci s Bohem?*, w: *Naše a cizí v internetnické a interpersonální jazykové komunikaci*, red. Irena Bogoczová, Ostrava, s. 57–63.
- Matwijowski Krystyn (1962), *Z działalności pietyistów w księstwie cieszyńskim*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, nr 2, s. 165–189.